

AKTUELNOST GLAVNIH TEORIJSKIH PROBLEMA U SHVATANJU DRŽAVE I PRAVA U ZEMLJAMA TRANZICIJE

TOPICAL KEY OF THEORETICAL PROBLEMS IN UNDERSTANDING STATE AND LAW IN TRANSITION COUNTRIES

Ferid Otajagić

Pravni fakultetu Univerziteta u Travniku, BiH

SAŽETAK

Bosanskohercegovačko društvo se nalazi u sveopštoj tranziciji iz sistema socijalističkih vrijednosti u sistem kapitalističkih vrijednosti, pa se i pravna misao nalazi u sveopćoj tranziciji. Glavni teorijski problemi u shvatanju države i prava trenutno su veoma aktuelni u zemljama tranzicije jer su marksistički, dogmatski, normativni i sociološki pristup državi i pravu prevaziđeni. Danas, savremena jurisprudencija teži ka principu vladavine prava i pravne države. U tom kontekstu državu pravo shvatiti kao pravnu ličnost tj. subjekta prava i dužnosti, pravo nužno dijelimo na objektivno i subjektivno, zatim javno i privatno, a uz pravo vežemo dužnost kao korelativne pojave. Država i pravo se odvajaju i državu kao i pojedinca stavljamo pod pravo, pravom ograničavamo državnu vlast i tako dolazimo do cilja da u državi vlada pravo, a ne ljudi.

Ključne riječi: država, pravno lice, pravo, objektivno, subjektivno, javno, privatno, pravo i dužnost, vladavina prava.

Key words: state, entity, right, objective, subjective, public, private, right and duty, the rule of law.

SUMMARY

B&H society is currently in universal transition from system of socialist values to the system of capitalist values, so is the legal thought. The main theoretical problems in the understanding of the state

and rights now are very topical in transition countries because

marxist, dogmatic, normative and sociological approach to state and law are now obsolete. Today, modern jurisprudence tends to the principle of the rule of law and the rule of the state of law. In this context, state of law is understood as a legal entity or subject of rights and duties. Rights are necessarily divided on objective and subjective, then on public and private and the right is connected to duties as a correlative phenomena. State and rights are separated and the state as well as the individual are put under law, the right limits state power and so we achieve the goal that the state is governed by the law and not by people.

UVOD

Jurisprudencija se danas i kod nas nalazi između izbora da slijedi trendove moderne nauke koji zagovaraju pravnu državu i vladavinu prava ili da nastavi da živi u „dogmatskom stanju“⁴⁴, tretirajući

⁴⁴ *Pravna enciklopedija I*, Savremena administracija, Beograd, 1985, str. 271. „Dogmatička primjena neke teorije na pravo, tj. nekritičko usvajanje o primjeni neke pravne teorije, bez vođenja računa o nužnim promjenama kojima ona mora biti podvrgnuta shodno promjenama u stvarnostima i novim pojavama. To znači zanemarivanje stvarnosti u korist teorije, umjesto prilagođavanja teorije novoj stvarnosti. Tako da na kraju krajeva vodi ne samo nemogućnosti saznanja pravne stvarnosti putem odnosne teorije nego i do zamagljivanja i iskrivljavanja stvarnosti pomoću umrtvljene teorije.“

neaktuelne i prevaziđene teme i probleme koje ne prate promjene društveno-ekonomskih i političkih vrijednosti i odnosa države i građana, slobode i vlasti.

Naravno, dostignuća pravne misli uopšte, pa i socijalističke pravne misli kod nas treba cijeniti i uvažavati, ali treba i dosljedno tražiti da se jurisprudencija odlučno oslobađa svojih unutrašnjih ograničenosti, te postojećih nedostataka u shvatanju, prije svega, vrhovnih pojmova države i prava, kao i njihovog međusobnog odnosa.

U tom cilju i kontekstu želimo ukazati na glavne probleme u shvatanju države i prava, kako bi se počeli oslobađati naslijeđenih svatanja koje smo doslovice preuzeli iz socijalističke jurisprudencije, pritom ne vodeći računa o promjenama sistema vrijednosti i odnosa zemalja u tranziciji.⁴⁵

O SHVATANJIMA DRŽAVE

Bez sumnje, država se može posmatrati dvojako: kao društvena grupa i kao pravna organizacija. Isto tako, nije sporno da je država samo jedan od raznih oblika ljudske zajednice. Pri tome, država kao društvena grupa nema svoju vlastitu ličnost. Pa se postavlja umjesno pitanje, ako nije ličnost država kao društvena grupa, kako može postati ličnost. Naravno, da država ne može nikako postati fizička ličnost. Onda nam, ostaje da preko pravne organizacije država postane pravna ličnost. U tom slučaju bi pored čovjeka koji je i živa ličnost, ali i ličnost u pravnom smislu postojala i država, ali kao pravna ličnost. Na takav se način i čovjek i grupa ljudi stavljaju u istu kategoriju. Grupi ljudi, zajednici ljudi daje se pravna sposobnost, kao i čovjeku da bude subjekat prava i dužnosti. Međutim, postavlja se opravdano pitanje, kako postići jedinstvo volje u grupi, zajednici, društvu-

državi kojoj bi se svi morali pokoravati. Tu jedinstvenu ili opštu volju u određenoj zajednici, društvu-državi daju zakonodavni organi. I zato se, sasvim ispravno, u teoriji tvrdi da je državna vlast suverena u svojoj volji, kad propisuje norme o pravilima ponašanja, a ne u vršenju vlasti. Vršenje vlasti mora biti počinjeno pravnim propisima, kao što je počinjeno i ponašanje pojedinaca u društvu-državi u kojoj postoji vladavina prava, a ne ljudi. Državnu ličnost predstavljaju samo zakonodavni organi koja je sadržana u ustavu i zakonima, pa su izvršni i sudski organi samo dužni da tu volju pretvore ili sprovedu u djelo.

Oni koji poriču državnu ličnost, pozivaju se na apsolutizam ljudi koji raspolažu državnim vlašću. Danas u demokratskom društvu, u naše vrijeme sve se manje odobrava vladavina ljudi ili vlasti, insistirajući na vladavini prava. Međutim, teorija o pravnoj ličnosti države nije jedina pravna teorija koja postoji o državi. Uglavnom postoje tri načina da se država pravno shvati: 1. Shvatanje države kao pravnog predmeta (objekta), 2. Kao pravnog odnosa i 3. Kao pravne ličnosti.

Oni teoretičari koji pravo shvataju državu kao predmet ili objekt smatraju da sva prava u državi pripadaju vladaru. On, vladar raspolaže državnom vlašću kao svojom stvari i vlada nad pojedincima kao nad svojim podanicima (robovima).⁴⁶ Ovo bi shvatanje mogli opravdati za vrijeme trajanja srednjeg vijeka i srednjovjekovne države, jer danas se smatra da su ljudi, a ne zemlja glavni elemenat države. Stoga se danas ne može govoriti, pa ni prihvatiti shvatanje o državi kao pravnom objektu.

Ako pođemo od pravnog shvatanja države kao odnosa, onda ćemo dovesti u odnos vršioce vlasti i podanike. Onda moramo sebi postaviti pitanje, je li taj odnos faktički u društvu-državi i na istom mjestu odgovoriti, taj odnos država pojedinac prestat će smrću pojedinca, ali će i dalje

---

⁴⁵ Ustav Socijalističke republike Bosne i Hercegovine s Ustavnim amandmanima I-12, Novinsko-izdavačka organizacija Službeni list SRBiH, Sarajevo, 1982. (Osnovna načela) i Ustav Bosne i Hercegovine (prevod na bosanski jezik), Preambula Dejtonskog ustava.

---

⁴⁶ Toma Akvinski, *Država*, Globus, Zagreb, 1990, str. 19. „Vladar nije samo zakonodavac. On je također i iznad svega sudac, vrhovni sudački autoritet.“

ostati ako je odnos pravni. Pri tome teoretičari postavljaju pitanja: Kako je onda nastao taj pravni odnos, je li na osnovu pravnog poretka, ako jeste, ko je utvrdio taj pravni poredak, ako je to ipak vlast učinila, a ne narod, onda opet izlazimo na isto, a to je apsolutizam vlasti, sa kojim moderna država hoće i mora da prekine.

Država kao društvena grupa, već smo naprijed kazali, nema svoju vlastitu ličnost, ali je ima kao pravna organizacija i u tom slučaju država postaje pravna ličnost tj. subjekt prava i dužnosti. Država shvaćena kao pravna ličnost, odnosno subjekt prava i dužnosti odvajaju se od svojih građana i spremna je da ih nadživi, ali se odvajaju i od svojih vlastitih organa i u stanju je da ih dovede u granice pravnog poretka, koji predstavljaju volju države (zakonodavna vlast), a ne volju izvršne i sudske vlasti. Tako se u modernoj državi pojedinac, građanin i država prema pojedincima, građanima i državljanima pojavljuju u odnosu javnih subjektivnih prava i javnih subjektivnih dužnosti.⁴⁷

Na taj način, pojedinac kao građanin ima opšte dužnosti prema državi: poslušnost, vjernost i odanost državi, država opšte dužnosti građanske zaštite. Međutim, građanstvo nije još uvijek neko subjektivno pravo ili dužnost, ali jeste položaj ili status, koji su pretpostavka za sticanjem subjektivnih prava i dužnosti. Prema tome, država se treba pravno shvatiti kao pravno lice subjekat prava i dužnosti, ali ako je ona uistinu ustavna i pravna država onda država prema pojedincu, građaninu ima ne samo javna subjektivna prava, već i javne subjektivne dužnosti kojima odgovaraju javna subjektivna prava pojedinca kao građanina i državljanina.⁴⁸

⁴⁷ Hans Kelzen, *Glavni problemi teorije državnog prava*, JP Službeni list SRJ, Beograd i CID, Podgorica, 2001, str. 326. „Svi pokušaji rješenja moraju propasti zbog činjenice da država nije čovjek i da ne može imati obaveze, koje su moguće samo za ljudsku volju.“

⁴⁸ Slobodan Jovanović, *O državi*, Beograd, 1936, str. 212.

SHVATANJA O PRAVU

Hans Kelzen u Glavnim problemima državnog prava je usmjeren na jedinstven sistem prava. Zato, dualizam objektivnog i subjektivnog prava, kao i dualizam javnog i privatnog prava osporava. Zapravo, država i pravo su jedna te ista stvar, tj. lice i naličje jedne te iste stvari.⁴⁹ Međutim, teoretičari države i prava, koji zagovaraju pravnu državu i vladavinu prava insistiraju na odvajanju prava od države i stavljanju države pod pravo, pravom državu ograničavaju i pored javnih subjektivnih prava države, državi se postavljaju i javnopravne dužnosti.⁵⁰

Ako bismo ostali kod negiranja podjele, onda bi nam bilo nemoguće izvesti fenomen pravne države u kome su svi pa i sama država, odnosno njeni organi vezani pravom. Neke su teorije, osim što su negirale podjelu prava uopšte, negirale subjektivno pravo uopšte. Umjesto, subjektivnog prava postavljaju pravni položaj subjekta u pravu, shvaćen kao položaj člana, koji nerazdvojno obuhvata obaveze i ovlaštenja. Kako se vidi, koristi se termin ovlaštenje, umjesto pojam pravo i dužnost.⁵¹

I napokon, možemo, ustvrditi da subjektivno pravo i subjektivna dužnost proističu iz objektivnog prava i time dolazimo i do podjele prava na objektivno i subjektivno pravo, ali i podjele na javno i privatno pravo i možemo ustvrditi, da pravo

⁴⁹ Hans Kelzen, *Glavni problemi teorije državnog prava*, JP Službeni list SRJ, Beograd i CID, Podgorica, 2001, str. 15-22.

⁵⁰ Otajagić Ferid, *Državna javna subjektivna prava s posebnim osvrtom na unutrašnja prava države*, 2005. i *Javna subjektivna prava u složenim državama*, 2005.

⁵¹ Hans Kelzen, *Glavni problemi teorije državnog prava*, JP Službeni list SRJ, Beograd i CID, Podgorica, 2001, str. 452. „Predstavnicima tog pravca, koji danas, doduše, napušten ali uistinu još višestruko nastavlja da djeluje i još pozadugo neće biti prevladan, naprosto identifikovali „subjektivno pravo“ i „ovlaštenje“, a pojmu pravne obaveze uopšte nisu priznali ono mjesto koje mu pripada u sistemu pravnih pojmova.“

i dužnost idu zajedno kao pojave koje se pretpostavljaju ili tzv. korelativne pojave.⁵² Kao što pojedinac ima prava i dužnosti, tako i država kao pravno lice ima prava i dužnosti, kako javna tako i privatna u zavisnosti od svojstva u kojem nastupa u pravnom odnosu. Na kraju moramo prihvatiti podjelu prava na objektivno i subjektivno pravo, na javno i privatno,⁵³ kao i vezanje prava za dužnost i dužnost za pravo, ali i razlikovanje „prava i dužnosti“ od „pravnog statusa“, odnosno „položaja“ ili „ovlaštenja“.

ODNOS DRŽAVE I PRAVA

Suština pravne države⁵⁴ je da nijednu pravnu obavezu, nekog subjekta ne može uvesti, niti zahtijevati nešto od svojih građana ako to nije propisano u pravnim propisima. Upravo zbog toga, država kao pravna ličnost može djelovati ako je uopšte pravom obavezana, odnosno ako u pravnom poretku postoje pravne dužnosti kako smo ih ranije odredili kao državne javnopravne dužnosti. Izvan prava, u pravnoj državi bilo koje postupanje bilo pojedinca ili državnih organa nema egzistenciju. Zbog toga, sasvim se ispravno tvrdi da država može širiti krug svojih poslova koliko je potrebno, ali pod uslovom da svoj rad uvijek uskladi sa izvjesnim unaprijed postavljenim pravilima sadržanim u ustavu i zakonima.⁵⁵

Tako i na taj način i u pravnoj državi pravom se veže i pojedinac kao subjekt prava i dužnosti ali i država kao nosilac javnih subjektivnih prava i javnih

subjektivnih dužnosti. Suština je pravne države i to, da pravna pravila, sve dok važe, imaju podjednaku obavezujuću snagu i za pojedince i za državu.⁵⁶

Na ovom mjestu, možda je interesantno i marksističko učenje o odumiranju države i prava i to, kako je tvrdila marksistička teorija potpuno odumrijeti.⁵⁷ Isto tako, moramo napomenuti da u apsolutističkoj državi pojedincu su priznata samo privatna prava, a ne javna. Pojedinac prema državnoj vlasti ima samo dužnosti, a ne i prava. Prema tome, pojedinac nije bio građanin već je bio podanik. Zapravo, u tzv. policijskim državama država je imala „pravno ovlaštenje“⁵⁸ da štiti pojedinca od drugog pojedinca ili pojedinaca, ali nije imala pravnu obavezu da štiti pojedinca od same sebe odnosno od državne vlasti, prije svega izvršne i sudske.

Danas, mi trebamo i moramo razdvojiti državu i pravo, državu, odnosno njenu vlast staviti i ograničiti pravom. Pored toga, država, ako želi da postane pravna ne može imati samo prava, ona mora imati i dužnosti i samo tako sa pravima i dužnostima ona može pretendovati da postane uistinu ustavna, pravna i socijalna država. Samo takva država, koja ima javna subjektivna prava i javnopravne dužnosti može putem vladavine prava postići cilj prava.⁵⁹

A šta bi bio cilj prava danas? Je li to održanje života, za koji nam je potrebna imovina, jer bez imovine nema sigurnosti

⁵² Toma Živanović, *Sistem sintetičke pravne filozofije*, Beograd, 1959, str. 236. „Od raznih dioba subjektivnih prava jedna je pojmovno najviša. To je dioba genusa subjektivno pravo u privatno i javno.“ I str. 201. „Subjektivno pravo kao korelati pravnih dužnosti.“

⁵³ Vladimir V. Vodinelić, *Javno i privatno pravo*, Pravni fakultet Beograd, Beograd, 1986.

⁵⁴ Ferid Otajagić, *Pravna država, porezi, prekršaji*, Univerzitetska monografija, Zenica, 2008.

⁵⁵ Slobodan Jovanović, *O državi*, Beograd, 1936, str. 210. „Država koja tako radi, naziva se pravna država.“

⁵⁶ Dragan M. Mitrović, *O pravnoj državi i drugim pravnim temama*, Javno preduzeće Službeni list, Beograd, 1998, str. 29. „Pravna država predstavlja takav oblik organizacije društva u kome su svi podjednako obavezani pravom.“

⁵⁷ Radomir D. Lukić, *Teorija države i prava*, Savremena administracija, Beograd, 1964, str. 347-357. „Društveni uslovi koji omogućavaju i izazivaju odumiranje prava isti su kao i za odumiranje države.“

⁵⁸ Fuad Muhić, *Teorija države i prava*, Sarajevo, 1999, str. 288. „Njeno pravno ovlaštenje naziva se nadležnošću i pripada organu koji naspram subjekta obaveze nastupa kao personifikacija (oličenje) državne vlasti.“

⁵⁹ Rudolfg Fon Jering, *Cilj u pravu*, CID, Podgorica, 1998, str. 42. „Imati pravo znači: nešto postoji radi nas, državna vlast to poštuje, štiti-nas.“

budućeg života. Upravo sigurnost života je zajednički cilj i građanina i države koji dovodi do prava, bez kojeg nema obezbjeđenja ni života ni imovine.

Na ovom mjestu moramo spomenuti i političku tendenciju u mnogim državama svijeta korištenja tzv. "neodređenih pojmova", koje uprava, a često i sudstvo tumače u svoju korist, osiguravaju odriježene ruke u akcijama državne vlasti. Isto tako aktuelna je još uvijek i kod nas neodređena formulacija „ovlaštenja“, umjesto pravne dužnosti ili „preširoke diskrecione ocjene“, koja se u praksi primjenjuje od pojedinca ili grupe i njena formulacija u propisima najčešće glasi „može“, ali pojedincu se ostavlja mogućnost da u stvarnoj primjeni norme odluči o pravima i dužnostima subjekata u pravnom odnosu. Čini nam se prikladnim, spomenuti, pa i insistirati na strožijoj verziji načela zakonitosti, da pojedinac smije raditi sve što mu nije zabranjeno, dok državna vlast, prije svega, izvršna i sudska, treba i mora raditi samo ono na što je pravnim propisima ovlašćena.⁶⁰ Međutim, termin „ovlašćenje“ mi bi zamijenili pravom i dužnošću. U ovom dijelu, čini nam se korisnim, po drugi put, spomenuti tzv. "pravne standarde" kao: javni interes, moral, potrebno je, nužno je, najpovoljniji, podoban, poželjan, itd., itd. Od pravnog tumačenja pravnih standarda, neodređenih pojmova, diskrecione ocjene u primjeni zavise i javna subjektivna prava pojedinca, ali i javne subjektivne dužnosti države. Upravo država se sve više pojavljuje kao odgovorna, jer se državi pripisuje odgovornost za nezakonit rad njenih organa. U posljednje vrijeme u nekim pravnim sistemima i odgovornost za greške za neznanje i veoma značajno odgovornost za neučinjeno.⁶¹

Time se i preobražaj države i prava, odnosno pravne misli uveliko promijenila, od dogmatskog, normativnog,

marksističkog i sociološkog pristupa pravna misao je završila svoj preobražaj ili tranzicijski put koji je doveo do vladavine prava, narodni suverenitet, prenijet demokratskim putem na zakonodavnu vlast savremenih država koje žele ili važe da su ili da budu ustavne, pravne i države blagostanja. U vezi s tim procesom, mi očekujemo odlučan preobražaj pravne misli i u zemljama tranzicije.⁶² Nadamo se da će država Bosna i Hercegovina kao članica Evropske unije postati ustavna, pravna i država blagostanja u kojoj će pojedinac pored javnopravnih dužnosti imati i javna subjektivna prava prema državi i u kojoj će država pored državnih, javnih, subjektivnih prava imati i državne javnopravne dužnosti. Čini nam se najprikladnijim da ovaj rad završimo riječima Leona Digića: „Bit će srećni naši sinovi, ako budu umeli bolje nego mi, osloboditi se dogmi i predrasuda“.⁶³

ZAKLJUČAK

Shodno redoslijedu glavnih teorijskih problema u shvatanju države i prava koji su kod nas upravo sada veoma aktuelni, jer pravna shvatanja moramo prilagoditi društveno-ekonomskom i političkom uređenju, te sistemu vrijednosti dejtonske Bosne i Hercegovine, zaključujemo: Prvo, cilj nam je pravna država i vladavina prava, onda moramo i državu shvatiti kao pravno lice, odnosno kao subjekat prava i dužnosti. Kada državu shvatimo kao pravno lice, odnosno subjekat prava i dužnosti, onda moramo shvatiti da nam to pravno lice može u pravnim odnosima istupati kao javnopravni subjekat nosilac javnih

⁶⁰ Velimir Ivančević, *Institucije upravnog prava*, Zagreb, 1983, str. 179.

⁶¹ Leon Digi, *Preobražaji javnog prava*, Plato, Beograd, 1997, str. 163.

⁶² Zoran Jelić, *Pravna misao na raskršću*, Javno preduzeće Službeni list SRJ, Beograd 1998, str. 79. "Možda je malo smelo, ali je sasvim umesno tvrditi da je u pravnoj nauci (jurisprudenciji), prema svim relevantnim pokazateljima, već odavno nastupio takav trenutak, jer se daljnjim istraivanjem na upotrebi kako dogmatično-normativne tako i sociološke paradigme ne može ništa postići u pogledu svestranijeg i dubljeg saznanja pravnog fenomena."

⁶³ Leon Digi, *Preobražaji javnog prava*, str. 195.

subjektivnih prava i javnih subjektivnih dužnosti, ali država može nastupati i kao pravno lice u pravnim odnosima sa građanima i drugim subjektima kao ravnopravan subjekat, baš kao što nastupaju pojedinci ili preduzeća, odnosno društva u privatnopravnim odnosima.

Drugo, moramo shvatiti teorijsku opravdanost podjele prava na objektivno i subjektivno, na podjelu prava na javno i privatno, te na vezanost prava i dužnosti, kao i razlikovanje subjektivnog prava i dužnosti od pravnog položaja ili statusa.

Treće, državu i pravo teorija u svom nastanku veže, kao potrebu jedne pojave sa drugom. Međutim, mi danas moramo državu odvojiti od prava, jer želimo da državu, prije svega njenu vlast, stavimo pod pravo, odnosno ograničimo pravom, da može raditi samo ono što je pravnim propisima dobila (pravo i dužnost).

U pravnom normiranju, a i primjeni prava kod zemalja u tranziciji, a tako je i Bosna i Hercegovina još uvijek se koriste tzv. neodređeni pojmovi, pravni standardi, široka diskreciona ovlaštenja itd., što omogućuje izvršnoj i sudskoj vlasti komotno tumačenje „pravnih ovlaštenja“. U kontekstu toga, pojave u našem društvu i njena integracija u Evropsku uniju tražit će jasnije normativno propisivanje i precizniju primjenu prava i dužnosti i s tim u vezi, uvoditi odgovornost za nečinjenje, grešku i neznanje.

Na kraju, teorijska shvatanja, prije svih marksističko, dogmatsko, normativno i sociološko su već odavno prevaziđena, zbog toga, moramo tražiti ili, ako nam je lakše, pratiti teorijska shvatanja danas preovladavajuća u državama zapadnih demokratija, koje važe kao ustavne, pravne i države blagostanja i koja omogućavaju vladavinu prava.

LITERATURA

- [1] Dragan M. Mitrović, *O pravnoj državi i drugim pravnim temama*, Javno preduzeće Službeni list, Beograd, 1998.
- [2] Ferid Otajagić, *Pravna država, porezi, prekršaji*, Univerzitetska monografija, Zenica 2008.
- [3] Fuad Muhić, *Teorija države i prava*, Sarajevo, 1999.
- [4] Hans Kelzen, *Glavni problemi teorije državnog prava*, JP Službeni list SRJ, Beograd i CID, Podgorica, 2001.
- [5] Leon Digi, *Preobražaji javnog prava*, Plato, Beograd, 1997.
- [6] Ferid Otajagić, *Državna javna subjektivna prava s posebnim osvrtom na unutrašnja prava države*, 2005.
- [7] Ferid Otajagić, *Javna subjektivna prava u složenim državama*, 2005.
- [8] *Pravna enciklopedija I*, Savremena administracija, Beograd, 1985
- [9] Radomir D. Lukić, *Teorija države i prava*, Savremena administracija, Beograd, 1964.
- [10] Rudolfg Fon Jering, *Cilj u pravu*, CID, Podgorica, 1998.
- [11] Slobodan Jovanović, *O državi*, Beograd, 1936.
- [12] Toma Akvinski, *Država*, Globus, Zagreb, 1990.
- [13] Toma Živanović, *Sistem sintetičke pravne filozofije*, Beograd, 1959.
- [14] Ustav Socijalističke republike Bosne i Hercegovine s Ustavnim amandmanima I-12, Novinsko-izdavačka organizacija Službeni list SRBiH, Sarajevo, 1982.
- [15] Velimir Ivančević, *Institucije upravnog prava*, Zagreb, 1983.
- [16] Vladimir V. Vodinelić, *Javno i privatno pravo*, Pravni fakultet Beograd, Beograd, 1986.
- [17] Zoran Jelić, *Pravna misao na raskršću*, Javno preduzeće Službeni list SRJ, Beograd, 1998.